

bilimname XXXVII, 2019/1, 321-351
Geliş Tarihi: 17.09.2018, Kabul Tarihi: 29.01.2019, Yayın Tarihi: 30.04.2019
doi: <http://dx.doi.org/10.28949/bilimname.460467>

BİLGECE HAYAT

© Cenan KUVANCI^a

Öz

Bilgece bir hayat için öncelikle, hakikate ilişkin uygun bir görüşe sahip olmak gerekmektedir. Haddi zâtında, insan olmak demek, hakikat hakkında hususî bir bakış açısına sahip olmak demektir. Gerçek, bilge kişiyi hem içten (fikirler ile) hem de dıştan (davranışlar ile) kuşatmaktadır. Ayrıca, bilgiler kendi varoluş halleriyle gerçeği görünür hale getirirler. Bir kişinin bilge olup olmadığına da ona hükmeden nitelikler (hayat, bilgi, irade, kudret, konuşma, cömertlik, adalet) ile karar verilir. Nitekim, varlığımızda için bulunan nitelikleri olabildiğince açmadıkça, insan olma vazifesini yerine getiremeyiz.

Ayrıca, bilgelik âlemde var bulunan şeyleri, kaba birer gerçek olarak değil, simge olarak görmeyi, ve onların taşıdığı manayı keşfetmeyi gerektirir. Âlemde var olan her şeyin fizikî bir boyutu olmakla birlikte, bir de onu aşan iç boyutu ve anlamı vardır. Âlemin olgusal anlam düzeyinin ötesinde başka bir anlamının olmadığını savunan maddeci tavır, insanın entelektüel güç ve yetiler sahasını ve dilin semantik çerçevesini alabildiğince daraltır ve onun bütün varlığıyla gerçeğin kanıtı olduğunu göz ardı eder.

Bilgelik/hikmet, varlığı biri diğerine indirgenemez çok katlı bir yapıda yorumlama imkânı verdiği için semantik bir genişlemeye; ve kişisel varoluş sahasında düşünce ile sözlerin, sözler ile eylemlerin uyumlu olması şeklinde ifade edilen, bilgi eylem bütünlüğüne delâlet etmektedir. Başka bir ifadeyle, bu, insanların düşündükleri ile yaptıkları ya da oldukları şey ile düşündükleri şeyin uyumlu olmasıdır. Bilge birinin kişiliği, farklı yönlere çeken eğilim ve dürtülerden uzak, uyumlu, dengeli ve bütündür. Çünkü hikemî bilgi, salt nazarî bir uğraş olmayıp, kendisini arayana (birlik ve bütünlük gibi) manevî nitelikler kazandıran bir bilgidir.

Anahtar kelimeler: Din felsefesi, Bilgelik, Bilmek-Olmak, Bilgi-Eylem Bütünlüğü, Adalet

^a Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, cenankuvanci@hotmail.com

THE WISE LIFE

For a wise life, first of all, it is necessary to have a proper opinion on the truth. In order that wise people can sustain their existence among us, there must be a truth that is allied on and conformed to it. Essentially, to be human means to have a particular point of view about the truth. The wise is the person who has a particular attitude concerning the truth. He lives according to his ideas of the truth. These ideas are not just temporary things for the wise person; because they are knots in his mind and heart and determine his understanding of truth, reality and his way of life. Therefore, the ideas deeply determine the direction in which internal and external transformations will take place. The truth encompasses the wise person both from internally (by ideas) and from externally (by behaviors). Moreover he lives with the truth. In addition, wise people make reality visible through their existential boundaries. A person who is not a wise man is, even if he knows to some extent what is truth is, in fact, ignorant of the truth; because the truth surrounds him neither from the inside nor from the outside. As a matter of fact, whether a person is wise or not is determined by the qualities (life, knowledge, will, power, speech, generosity, justice) that govern him/her. If these qualities develop in an unstable and incompatible manner; arrogant, stingy, cowardly or horny, unbalanced persons will emerge.

[The Extended Abstract is at the end of the article.]

Giriş

Hikmet/bilgelik ne demektir? Eski sözlüklerde, “hikmet” kelimesinin “yargıda bulunmak” anlamına gelen *hük*m mastarından türemiş bir isim olduğu belirtilmekle birlikte, “engellemek, alıkoymak, gemlemek, sağlam olmak” mânâlarına gelen *ihkâm* ile de anlam ilişkisinin olduğu düşünülmektedir. Buna göre, hikmet sözcüğünde “engellemek, alıkoymak, gem vurmak, sakındırmak” anlamları bulunur. Kelimenin bu manasına göre, insan hikemî bilgi sayesinde kendisini her türlü uygunsuz eylemin kaynağı olan sefahatten nasıl koruyacağını bilir. Bir insanın gayrı-ahlâkî ve haksız bir şekilde davranmasını önleyen her şey *h-k-m* kökünden türetilmiş fiillerle tanımlanabilir.¹

Her nerede kötülüğü önlemek ve iyiliği gerçekleştirme sözkonusu ise, işte orada bir açıdan hikmet vardır. Çünkü, hikmet, insanı iyi ve güzel olana (itidale) yönlendiren, çirkin ve kötü olandan alıkoyan söz ve eylemdir. Bu

¹ Hikmet Yaman, *Prophetic Niche in the Virtuous City: The Concept of Hikmah in Early Islamic Thought* (Leiden-Boston: Brill, 2011), 13.

özelliğinden dolayı, Kur`an`da da geçen “hikmet” sözcüğü, sırasında *Kur`an, anlayış, ilim, nübüvvet* ve *Kur`an`nın sırları* şeklinde yorumlanmıştır. Nihayetinde, hikmet “iyi, güzel ve doğruyu gerçekleştirme” vasıtası olarak görülmüştür. “Hikmet, insanın, gücü nispetinde Allah`ın ahlâkıyla ahlâklanmasıdır,” denilmiştir.² Nitekim, hakîm kelimesine hem “işleri gereği gibi sağlam ve kusursuz yapan” hem de “ilim ve hüküm sahibi” mânâları verilmektedir. Akıl ve anlayış sahibi olan bilgiler, nesnelere anlam ve amacına yönelik, kendi hayat tecrübeleri ve âlem ile olan ilişkilerinden elde ettikleri bir vukûfiyete sahiptirler. Öyle anlaşılmaktadır ki, hikmet insana nispet edildiğinde, “dengeli olma, orta yol (yani, itidâl) üzere bulunma, adalet niteliği taşıma” anlamlarına gelir; çünkü hikmetin “cahilâne davranışlardan alıkoyduğu” kabul edilmektedir. Nefsimiz bir şeyi onaylarken sanat, bilim, akıl ve yerindelik gibi kavramlardan yola çıkar. Bu durumda, bilgelik hem varoluşsal hem ahlâkî hem de aklî anlamda yerli yerinde rabitalar kurmaktır. Dört dörtlük temellendirilmiş bilgi ve her türlü doğru karar ve fiil, bilgece sıfatını almayı hak etmektedir.³ Çünkü ilim ve hikmetin nihaî amacı, Hakk ve Hakikati bilmek ve “doğru, iyi ve güzel olanı yapmak” ve “güzel yapmak”tır. Bilgeler, “iyi ve güzel bir hayat sürmek için nasıl yaşamak gerekir?” sorusunun cevabını bulmuş kişilerdir.

Bilgelik`in nazarî (*Sophia=Sapientia*) ve amelî (*Phronesis=Prudentia*) diye ikiye ayrıldığını görüyoruz.⁴ Nazarî açıdan bilgelik, hakikati ve haddini bilmek, doğru kararlar alma ya da akli başında olmaktır; amelî açıdan ise, şefkat, sabır, tevazu göstermek ve umutlu olmak, dikkatli davranmak, sakinlik, cömertlik ya da ölçülü davranmak gibi sâlih ameller gerçekleştirmek ve Allah`tan ittikâ etmektir. İnsanın kemâli bu iki niteliğe bağlıdır. Bilgelik`in başı, muhakeme etme kabiliyetinin gelişmesi; sonu ise hükümlerin icrâ edilmesidir. Başka bir ifadeyle, bilgelik hem nazarî hem amelî veçhesi olmakla birlikte, amaç, bilinenleri doğru bir şekilde uygulamaya koymaktır (yani cömert, cesur ya da ölçülü olmaktır).

Nazarî açıdan bilgelik, olgusal ve sistematik bilgi ve ilişkilerin doğru derlenmesi ve değerlendirilmesi demektir. Doğası gereği, değerlendirmeye dayalı bilgi iddiaları, mantıksal argümantasyonu, bilimsel deneyleri ve

² Fahrudin Râzî, *Tefsîr-i Kebîr: Mefâtîhu`l-Gayb*, çev. Komisyon, c. 5 (Ankara: Akçağ Yayınları, 1989), 516-18.

³ İlhan Kutluer, “Hikmet” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 503; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur`an Dili*, c. 2 (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 915; Cafer Sadık Yaran, “Çağdaş Epistemolojik Dikotomiler ve ‘Sofyalojik’ Bir Epistemoloji Önerisi”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 9 (2004): 25; Aristotle, *The Nicomachean Ethics*, çev. David Ross (Oxford: Oxford University Press, 2009), 105.

⁴ *The Nicomachean Ethics*, 106.

tahminleri veya ustalık gerektiren işler başarmayı gerektirir.⁵ Nazarî bilgelik`e erenlerin, bunu başaramayan insanlara nispetle, yanlış fikirlerden kurtulma ve hakikati fiiliyata dökmeye daha fazla yaklaşma imkân ve ihtimali bulunmaktadır. Bu, kişinin hayatına ruhunun ve aklının hükmetmesine ve kişisel hayatın inotantik/sıradan hayattan mümkün olduğunca uzaklaştırılmasına imkân tanımak demektir. Bu bakımdan, nazarî güç ve yetiler, anlam ve önem bakımından amelî olanlardan önce gelir. Ruh, bedenden nasıl daha kıymetli ise, ilim de amelden bir açıdan daha kıymetli görülebilir. Eğer bilgelik demek olan hikmet sözcüğü *hükme* den türemişse, bu durumda, onun hem muhakeme etme hem de eşyayı tanıma anlamına geldiği düşünülebilir. İnsan eşyanın hakikatini, zihninde onların mahiyetlerine ilişkin tasavvurlar oluşturup, bu tasavvurlar arasında olumlu veya olumsuz nispet ilişkisi kurduğunda ancak bilebilir. Hakikaten, hüküm bir nispet işidir. Eğer bu zihni nispet, varoluşa uygunsuzsa, hikmet ve hüküm adını alabilir.

Şu da var ki, söylem (nazarî olan) ile eylem (amelî olan) birbirini etkiler. Teorik düşünme ile yaşam tercihi arasında karşılıklı bir etkileşimin olduğu söylenebilir. Teorik düşünme belli bir anlamda içsel yaşamın yönlendirmesi sayesinde yol alır ve içsel yaşamın bu yönelimi, teorik düşünme sayesinde netleşir ve biçim kazanır. Teorik düşünme daha baştan belli bir yaşam tercihinin gerektirir, ama bu yaşam tercihi sadece teorik düşünme sayesinde ilerler ve belirgin hale gelir. Kişinin neye inandığı ile nasıl yaşadığı birbiriyle doğrudan bağlantılıdır. Saf nazariye sözkonusu olduğunda, mühim olan şey, kişinin ortaya attığı sorulara verdiği cevapların doğru olup olmadığıdır. Hayatı etkileyen bir nazariye sözkonusu olduğunda ise, kişinin fikirlerinin doğruluğu önemli olmakla birlikte, kişinin bu görüşleri benimsemesi sonucunda inşa etmeyi başardığı kişilik ya da benlik türü de önemlidir. Bir kimsenin belli nazariyeleri benimsemesi sonucu kurduğu benlik, sadece basit bir biyografi meselesi değildir; çok daha önemlisi bu edebî ve felsefî bir başarıdır.⁶

A. Bilgelikte Nazarî Boyut

İnsan diğer varlıklardan nefis-i natıkaya sahip oluşuyla ayrılır. Bu, insanın ayırt edici yönünü oluşturur ve bilme ve yapma güçlerini ifade eder. Ancak, insan için bu yetkinlik bilkuvve ve bilfiil olmak üzere ikiye ayrılır. İnsanın yetkinliği, bilkuvve olan niteliklerini bilfiil hale dönüştürmesine

⁵ Douglas J. Soccio, *Archetypes of Wisdom: An Introduction to Philosophy* (Belmont: Wadsworth, 2010), 13.

⁶ Alexander Nehames, *Yaşama Sanatı Felsefesi*, çev. Cem Soydemir (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000), 17; Pierre Hadot, *Yaşam İçin Felsefe*, çev. Kağan Kahveci (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2012), 153.

bağlıdır. Eğer insan nev-i şahsına münhasır gücünü kullanmaz, diğer varlıklarla müşterek yetilerini kullanarak hayatını idame ettirirse, insanlık mertebesinin altına düşer. Dolayısıyla, insanın yetkinlik düzeyi, onun evvela bilişsel (nazarî düzen) daha sonra davranışsal (amelî düzen) gelişimine bağlıdır.⁷ Nitekim, erdemler de düşünce ve karakter erdemleri olarak ikiye ayrılmıştır. Düşünce erdemleri (bilgelik, doğru kararlar alma ya da aklı başındalık) eğitim sayesinde zamanla geliştirilirler. Cömertlik ve ölçülü davranmak gibi karakter erdemleri ise, alışkanlıkla gelişirler.⁸

Düşünce erdemlerinden olan bilgelik, nazarî olarak, her şeyden evvel, varlıktaki ilahî kanunların akış şeklini nesnel ve öznel yönleriyle gözlem konusu yapmak ve onlar hakkında düşünüp bir sonuç çıkarmaktan (yani, bilişsel bir başarıdan) meydana gelir. Bilgelik/hikmet, varlık düzeninde herşeyi yerli yerine koymak demek olduğu için, onu yaratılış anındaki ilk yerleştirme olarak veya şeylerin yaratılmış olan mevcut düzendeki yerinin ne olduğunu keşfedip kavramak (cüz'i hikmet) şeklinde anlamak da mümkündür. Hikmetin bu tarifi, çeşitli varlıkların varlık düzeni içindeki yerini ve değerini anlamanın gerekli olduğunu dile getirmektedir. Bundan dolayı, hiçbir sıra ve düzen gözetmeden ortaya konan icatlar, hikmet kavramının dışına çıkmak olur. Bununla beraber bu tarif, daha ziyade, yaratılmış varlık düzeni içinde kulların ne gibi düzenlemeler yapabileceği açısından adaletin tarifi olması bakımından önemlidir.⁹

Hikmetin çeşitli isimlerinden biri de "sünnet-i muhkeme"dir. Hakk'ın nizam, şeriat, ve dinine ittibâ etmek, ve bu ittibâ ile birlikte hakikatin ortaya çıkmasına vesile olan her güzel haslet de hikmettir. Bundan dolayı, hikmetin bir mânâsı da sebeptir. Hikmeti icat eden Allah, dilediği insanlara bundan bir hisse bahşetmiş, yine kendi hikmetinin icabı olarak, onlara basit ve geçici bir düzen kurabilme gücü ve yeteneği ihsan eylemiştir. Bu demektir ki, insanoğlu ortaya koyduğu düzende gerçek yaratıcı değilse de ilahî yaratışın ortaya çıkmasının vasıtası, ve aynı şekilde, onun bir vekili olması bakımından bir değer ifade etmektedir. Özetleyecek olursak, bu mânâda Allah'ın hikmeti, her zaman her yerde, kulların yararına olacak, yani iş ve oluşlarına katkıda bulunacak şeyler yaratması demektir. İnsanların hikmeti de başka kulların yararına olacak şeyler yapmak ve ortaya koymak, sünnetullah denilen kâinat düzenini anlayıp-yorumlayıp ona göre keşif ve icatlarda bulunmaktır.¹⁰

⁷ Mehmet Türkeri, *Elmalılı'nın Ahlâk Felsefesi* (Ankara: Lotus Yayınevi, 2013), 29.

⁸ *The Nicomachean Ethics*, 21-23.

⁹ *Hak Dini Kur'an Dili*, 2:920-25.

¹⁰ Yazır, 2:920.

Şu halde, hikmet kavramına en uzak kavram, hem epistemolojik hem de onotolojik açıdan, tesadüf kavramıdır. Dolayısıyla, sebepler düzenine ve hikmete dayalı olarak kurulmuş olan bilginin hakikati, tesadüf kavramıyla izah edilemez. Çünkü hiçbir şeyin vukuu, gerçekte tesadüfî değildir; o, sebebi bilmeyen bilgisiz tarafından tesadüf kavramıyla izah edilir. Başka bir ifadeyle, tesadüf, gafletinden dolayı anlamları idrak etmekten aciz olan cahil kişinin görüşüdür. Cahil, nihaî ve indirgenemez gerçekliği, gerçek olmayan bir şeye indirger. Gerçeklik, aslında Gerçek'ten başka bir şey değildir. Gerçek'e bağlılık, aklî ve tecrübî birikimin dağılmasını önler. Tesadüf nazariyesi daima bilgisizlik nazariyesidir. Böyle olduğu için, varlığın başlangıcı konusunda tesadüfe dayanmaktan kurtulamayan tabiat nazariyesi (tabiatın ilk başlangıç ve ilk sebep olduğunu savunan görüş) her yönüyle ilim-dışıdır; ve tüm ilimlerin ve fenlerin akışına ters düşen bir cehalet nazariyesidir. Tüm olgu, olay ve oluşları bir bakıma tesadüfe bağlayan bir görüşte hikmet nasıl sözkonusu olabilir? İlimde tesadüf yoktur. Hikmet ve varlık düzenindeki sağlamlık, kesinlikle ilme, ilim de "âlim-i küll" ve "hâkim-i mutlak" olan bir ilk sebebe dayanır. Âlemde görülen hikmet, mutlak hâkim olan Allah'ın kudret ve hikmetinin tanığıdır. İnsandaki hikmetin temeli de işte O'na iman etmek, O'nu tanımaktır. İnsan hikmetinin amacı da O'nun kurduğu düzendeki incelikleri, o düzenin kanun ve kurallarını ve sebep-sonuç ilişkisi açısından işleyiş şeklini anlamaya çalışmak olduğu kadar, âlemdeki varlıkların temsili anlamlarını keşfetmek ve (bilgi, irade, kudret, konuşma. . . gibi) ilahî nitelikleri somutlaştırmak ve her işinde doğru ve faydalı olanı yapma gayretinde olmaktır.¹¹

Nitekim, İslâm entelektüel geleneğinde, kâinat bir hikmet kitabı olarak değerlendirilmiş ve Kur'an'ın bu hikmetin ilahî dille oluşumunu anlattığı ve hatırlattığı iddia edilmiştir. Buna göre, kâinat bir hâl, Kur'an ise bu hâlin başı ve sonu hakkında insanları uyarmaktadır. Akıl sahipleri şimdiki hâli görüp, önceki ve sonrayı akılla kavramaya çalışmalı ve böylece hikmete ermelidir. Şimdiki hâli görmemek veya onun içinde boğulup kalmak, ondan öncesine ve sonrasına intikal edememek ya da edip de bir noktaya takılıp kalmak, hikmet düzenini baştan sona takip etmemek, işte tüm bunlar hikmete aykırı düşen şeylerdir. Hikmetin başı ve başlangıcı varlıklara dikkatli bir gözle bakmak yani onları temaşa etmek (*theoria*), tanımak, kavrayıp üzerinde düşünmek ve bir sonuca varabilmektir. Bu bakımdan, hikmetin başlangıç noktası ilim, ortası din, ibadet ve tâat, sonu da âhîret mutluluğu sayılmıştır. Bunun içindir

¹¹ 2:921-23.

ki hikmet çok hayrı içine alır.¹² Bu bağlamda, Farabî'nin fâzıl şehir halkının sahip olduğunu iddia ettiği nitelikleri hatırlamak yerinde olacaktır.

Fâzıl şehir halkının her ferdi tarafından bilinmesi lâzım gelen şeyler şunlardır: Evvelâ, ilk sebebi ve (onun) tüm vasıflarını bilmeleri lâzımdır; sonra maddeden ayrı olan şeyleri ve bunlardan her birinin vasıflarını ve mertebesini ve mufarakât'tan (maddeden ayrık akıllar: Dokuz akıl) faal akla varıncaya kadar (tüm bunların) fiillerini bilmeleri lâzımdır. Sonra semavî cevherleri ve her birinin vasıflarını, sonra bunların altında bulunan tabîî cisimleri ve bunların nasıl teşekkül ettiklerini, nasıl bozulduklarını ve tâbî oldukları olayların sağlam, ince, itinalı, hakîm bir tedbirin eseri olduğunu ve bu tedbirde ihmal, eksiklik, haksızlık bulunmadığını bilmeleri lâzımdır; sonra insanın oluşunu, nefsânî kuvvetlerin teşekkülünü ve faâl aklın bunlar üzerine ışığını aksettirince ilk mâkullerin; irade ve ihtiyarın nasıl hâsıl olduğunu bilmeleri gerekmektedir; sonra fazıl şehirle halkını, nefislerinin erişeceği saadeti, fazıl şehre zıt olan şehirleri, ruhlarının ölümden sonra uğrayacağı âkibeti ve hangilerinin saadete (ereceklerini), hangilerinin ademe uğrayacaklarını bilmeleri lâzımdır; sonra fazıl milletleri ve bunların zıtlarını bilmeleri zorunludur.¹³

Bu alıntıdan anlaşılmaktadır ki, hem nazarî hem de amelî hikmeti gerçekleştirmenin yolu müşahede ve tefekkürdür. "Hikmet" terimi kadim eserlerde ve ahlâk ilminde temel erdemlerden biri olan, seçme (*temyiz*) ve kavrama (*idrak*) gücünün kaynağı ve insanî nefsin sınırı aşma (*ifrat*) ve sınırın altında kalma (*tefrit*) gibi iki aşırılıktan uzakta tam itidâlde bulunduğu duruma verilen addır.¹⁴ Bu, akıl tarafından belirlenen ya da akıllı insanın belirlediği orta yolu bulabilme becerisidir. Fazlalığın ve eksikliğin ikisi de ayrı ayrı kötüdür. Kötülük etkilenimlerde ya da eylemlerde fazla ya da eksik olma durumudur. Bu nedenle, erdem bunların ortasını bulmaktır; iyilik sözkonusu olduğunda ise, en ileri noktada bulunmaktır. Burada, etkilenim ve eylemlerde amaç, eksiklik ve fazlalık olan iki kötü durumun ortasını belirlemektir. Tabîî ki bu kolay değildir. Sözelimi, bir dairenin ortasını herkes bulamaz. Bunu sadece konuyu bilenler bulur. Aynı şekilde öfkelenmek, para vermek ya da para harcamak gibi eylemler herkes tarafından yapılabilecek eylemlerken bunun ne zaman, kim için, nasıl ve

¹² 2:925.

¹³ Farabi, *el-Medinetü'l Fâzıla*, çev. Nafiz Danışman (Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2001), 100-101.

¹⁴ Ayşe Sıdika Oktay, "Kınalızâde Ali Efendi'de Hikmet Kavramı", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 10 (2003): 34.

neden yapılacağını bilmek kolay bir şey olmadığı gibi, herkes bu konuda doğru da hareket edemez. Bu, az sayıda insan tarafından başarıldığı için güzel bir davranıştır. Bundan dolayı, itidal temsil eden adalet, yasaya uyan ve eşitliği düşünende; adaletsizlik ise, yasaya uymayan ve eşitliği düşünmeyende görülmektedir. İtidal yani hikmet üzere olmak için, insandaki en üstün şeye yani akla uygun yaşamak gerekmektedir. Aklı oluş, insan için ilahî bir niteliktir. Bu bakımdan, aklı hayat, insan için bilgece bir hayat olacaktır. İnsanı insan yapan akıl olduğu için, akla uygun hayat en doğru hayattır.¹⁵ Nitekim, bilgi ve bilginin ortaya koyduğu verilere, Allah tarafından yaratılmış gerçekler oluşu bakımından itaat, O'nun emrine itaat ve buyruğunu yerine getirmektir.

Bu noktada, aklın tasfiye ve terbiye edilmesi önemli olmaktadır. İnsan kendi tutkularının esiri olabilir. Bu tutkular, aklın tabii bir biçimde, asıl tabiatına ya da fitratına uygun olarak işlevini yerine getirmesini engeller. Sözelimi kibir, küçük şeylerle uğraşmak, gereksiz merak ve yalancılık gibi hâller ruhun tahrip olmasına ve bilginin tahakkukuna engel teşkil ederler.

Allah'ın verdiği aklı içsel rüzgara (*hevâ*) ve şehvî arzulara kaptıranlar, ne enfüste (iç alemde), ne âfakta (dış dünyada) ve ne de tarihte (insanoğlunun kollektif başarısında ve başarısızlığında) olup bitenleri görür, anlar ve değerlendirir.¹⁶ "Hikmet," her şeyi, gerçekten olduğu şekilde bilmeyi, bir başka deyişle, bir şey (varlık düzeninde) ne hâl üzere ise, onu, o hâl üzere bilmeyi gerektirir. Bir şeyin varlık içindeki konumunu bilerek, ona, layık olduğu şekliyle muamelede bulunmak, tutarlılık, hakkaniyet ve uygunluktur. Bu da, bilgide tekâbüliyet demektir. Başka bir deyişle, hikmet bilge'nin, ilgilendiği şeyi olduğu şekliyle bilmesi ve ifadelerinin hakikate uygun olması demektir. Böylece, bilge, neyi tercih edeceğini ve nasıl davranacağını bilir.

Bu bağlamda, "fıkıh" terimini de anmak yerinde olacaktır. Hikmet gibi fıkıh'ın da birçok yönden ve ayrıntılı sebepler bakımından derin bilgi ve faydalı iş anlamına geldiğini anlıyoruz. Sözlük anlamı itibarıyla "fıkıh"ın asıl anlamı, amaç ve maksadı kavramak; ince bir kavrayışa dayalı olarak, bir şeyi sebep ve hikmetiyle bilmektir. Biz nesnelere, idrakimizin onlarla olan irtibatı sayesinde görürüz, ve bu irtibattan doğan izlenim, sûret ve kavramlarla akıl yoluyla zihinde canlandırarak onları tanırız. Bu idrak olmadığı zaman,

¹⁵ *The Nicomachean Ethics*, 31,35,81,101.

¹⁶ Mehmet S. Aydın, "İslami Rasyonellik Üzerine Bazı Düşünceler", içinde *II. Uluslararası İslam Düşüncesi Konferansı I* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1997), 111-12.

kendimizden bile haberimiz olmaz. İdraklerimiz ve onlarla bağlantılı olan bu izlenim, sûret ve kavramlar bizim his, hayal ve aklımızdadır. Biz bu izlenim, sûret ve kavramlardan yola çıkarak, bizden bağımsız gerçekliğe sahip olan başka şeyleri de kavrarız.

Ayrıca, “fıkh” kelimesinin “nefsi bilmek” mânâsı da vardır. Asıl fikh, insanların kendilerini ve nefislerinin hâllerini tanımalarıdır. Bazı ilim ehli insanlar, kendilerini bilmeyi hesaba katmadan her şeyi anlayacaklarını sanırlar. Hâlbuki objektif deliller, sübjektif delillerle bilinir ve doğru karar ikisinin uyuşmasıyla verilir. Hakikate hem özneliğin hem de nesneliğin hakkını vererek erişilebilir. Şu halde, insanî gelişme ve sübjektif hayat anlaşılıp fark edilmedikçe, nesnel gerçekler hakkındaki bilgi sağlam olmaz. İnsana has gelişme, bitki ve hayvanların gelişiminden daha derli toplu olduğu için *kendini* bilmek hayli zordur. Şu halde kendini bilmeyen ve derin anlayıştan mahrum insanlar için ne kadar açıklama yapılsa boştur. Çünkü bu cahil insanlar, ruhen eksik kalmışlardır. Onların nefisleri kaçınılmaz bir şekilde maddeye dayanmaktadır; zira onların nefislerinde mâkullerin resmettikleri hiçbir hakikat yoktur.¹⁷ Nitekim, cahil insanların bir buluş ve eriş tecrübesi geçirmeleri neredeyse imkânsızdır.

Buluş ve eriş tecrübesini Elmalılı şöyle ifade ediyor:

Ey Müteal olan Rab! Sen şu dıştaki kopukluğu içteki bütünlük ile birleştirmeseydin, ben beni görmez, Seni sezmezdim. Anlayanlarla birlikte olmak; anlamayanlara dellâl olmak istemezdim. Sen bana vicdan dedikleri bir “buluş”, vücut dedikleri bir “bulunuş” başışladın. Ben bu “buluş” ile kendimi kendimde buluyorum; “bulunuş”uma eriyorum. Bu sayede başka varlıklara varıyorum; vicdanlarımı kendime zammediyorum.¹⁸

Öyle görünüyor ki, bilinmek istenen, şimdi burada insanın bulunuşunun merkezindedir; uzakta bir yerde bilginin mevcut sınırlarının ötesinde değil. O sadece biz onun varlığını unuttuğumuz için bilinmemektedir. Gerçek bilgi ve bilgelik varoluşun merkezindedir, bundan dolayı, aklın sadece analitik fonksiyonlarının kullanılmasıyla elde edilemez. Hikemî bilgi, bütün gerçeği ve bilgiyi içeren ve tüm sınırlamalardan kurtaran aslî bilgidir. Bu tür bilgi, varlığı aklın delip geçici ışığıyla bilmek ve zihni meşgul eden fakat onu esarettten kurtarmayan sınırlı bir bilgi tipiyle

¹⁷ *Hak Dini Kur'an Dili*, 3:1994; *el-Medinetü'l Fâzıla*, 98.

¹⁸ Elmalılı M. Hamdi Yazır, “Dibace”, içinde *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu*, çev. Recep Kılıç (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 49.

ilgilenmekten özgür olmaktır.¹⁹ Ne ki, hikemî bilgi ya da bilgelik, dolu kaptan boş kaba aktarılabilen su gibi değildir.²⁰ Bilgelik yazı ya da söylemle aktarılabilen hazır, yapılmış bir şey ya da tamamlanmış bir muhteva da değildir. Bilgelik, nazarî olarak imal edilmiş bir şey gibi elde edilemez, insan onu ancak kendi başına elde edebilir. İnsanlar sordukları sualler ve bunlara verdikleri cevaplar vasıtasıyla kendi hakikatlerini doğururlar. Bilgelik ve hakikat bir yönüyle insanın kendisinde saklıdır, onu keşfetmek bireyin vazifesidir.

Anlıyoruz ki, aklın, nazarî felsefede ve bilim alanında kullanım şekline daha geniş bir kullanım alanı bulunmaktadır. Aklın ölçüp biçen güçlerinin yanında, onun bir de değerlendiren, bütünü kavrayan ve böylece insanı nazarî ve amelî yetkinliğe ulaştıran güçleri vardır. Kur`an`da yer alan “fuad” (kalb) kavramı aklın bu yanına işaret eder. Müdrikenin derin hareketinin kaynağı olan kalbin bize sunduğu veriler, (şimdi-burada huzurda bulunanlar) doğru dürüst yorumlanabilirse – ki bunun için nazarî akıl asla yetmez – bizi hakikate ulaştırır.²¹ Bu bilgi, var olanların dolaysız bir şekilde tecrübe edilmesi ve yorumlanmasıyla elde edilir. Bilgeler, bir şeyi hem ontolojik hem de epistemolojik olarak huzurdaymış gibi bilirler. Salt teorik bilgi, epistemolojik huzuru gerektirir fakat ontolojik huzura ehemmiyet vermez.

Nazarî bilgi, hikmetin başlangıcı sayıldığı için, “nazar” hikmet adını almıştır. Şu da var ki, sadece nazarî bilgiye önem ve öncelik vermek, olsa olsa soyut, kuru bir düşünüş olur. Daha da ileride bu, hikmetin lafını etmek olur; kendisi olmaz. Eğer bir şeyin hakkında konuşuyorsak, burada konudan uzaklaşma, ona belli bir mesafeden bakma, deyim yerindeyse, bir yabancılaşma sözkonusu olur. Salt tefekkürle meşgul olmanın eleştirilmesi bundan dolayıdır. Yazır`a göre, bu tür insanlardan pek çoğunun sözleri ile iş ve eylemleri birbirine uymaz. Bu durumda, eğer onların sözleri doğru ise, yaptıkları yanlış; yaptıkları doğru ise söyledikleri yanlış olacağından, varoluşları açık bir çelişkinin ortaya çıkmasına sebep olur. Bu ve benzeri durumlara karşı insanları uyarmak için, “ faydalı bilgiyi isteyiniz ve faydasız bilgiden Allah`a sığınınız!” buyurulmuştur. Anlaşılmaktadır ki, birçok âlimin, hikmeti tarif ederken amelde ısrar etmesi, abesle iştigal ile, bilginin arasını ayırmak ve faydalı olanı elde etmek amacını gerçekleştirmek içindir. Zira, ilim ve marifet pek yüksek bir şey olmakla beraber, uygulama dışı ve sadece

¹⁹ Seyyid Hüseyin Nasr, *Bilgi ve Kutsal*, çev. Yusuf Yazar (İstanbul: İz Yayıncılık, 2001), 320-21.

²⁰ Plato, *Phaedrus*, çev. Robin Waterfield (Oxford: Oxford University Press, 2002), 13-14.

²¹ Mehmet S. Aydın, *İslâm Felsefesi Yazıları* (İstanbul: Ufuk Yayınları, 2000), 149.

lafta kaldıkça ya da uygulamada onun tam zıddı ortaya kondukça, beyhude bir uğraştan başka bir şey olmaz. Yazır, amel denilen şey olmasaydı, bilginin bilgi olduğu da tam mânâsıyla anlaşılamazdı, diyor. Allah bile kainatı bilip de yaratmasaydı, hikmeti “mevcut” olmazdı. Allah`ın ahlâkı ile ahlâklanmak sözü de bu noktada çok önemlidir.²² Çünkü bu türden ahlâk, şimdi burada yerli yerinde eylemler gerçekleştirmek ve uygun düzenlemeler yapmaktır. Hikemî bilgi kavramıyla kastedilen, bir şeyin nereye konulacağını, nasıl yapılacağını, nasıl bir hayat yaşanacağını ve bir sözün nasıl dinleneceğini bilmedir; kelimenin düz anlamıyla, bir önermeler demeti değil. Hikmet hakkında konuşularak anlaşılacak bir şey değil, doğrudan doğruya yaşanan bir şeydir.

Hikmet, bir şeyin bizzat konulması gereken yere konulmasını ifade edince, bunun tam tersi de “zulm” olmaktadır. Çünkü sözlük anlamı itibariyle “zulm,” bir şeyi, kendi yerinden başka bir yere koymak demektir ve zulmün hakikati budur. Zulüm, fiilde ayrılık ve farklılık, işlerde karışıklık ve düzensizlik meydana getirir. Zulüm “sefeh”in bir neticesidir. “Zalim,” hakîmin aksine, bir şeyi kendi yerinden, yani konulması gereken yerden başka yere koyandır.²³ Onlar, bilişsel güç ve yetilerini uygun bir biçimde kullanamadıkları için ya hiç düşünemezler ya da düşünseler bile neyin iyi ve doğru olduğunu keşfedemezler; çünkü iyilik ve doğruluğun alametlerini bilemezler ve onu seçip belirleyemezler. Başka bir deyişle, onlar “sefih” oldukları için akılla iş göremezler; bunu yapamayınca da bilgelik yolunda ilerleyemezler; zira, büyük bir ilahî lütuf olan hikmet, ancak temiz yürekli ve düşünceli gerçek akıl sahiplerine nasip olabilir.

Görülüyor ki, tanımları ve neticeleri itibariyle “hikmet”le uyuşan terimler bir grupta, uyuşmayanlar da diğer bir grupta yer almaktadır. Hikmet ile aynı grupta bulunanlar temelde ilme (bilgiye); diğerleri ise cehle (bilgisizliğe) dayanmaktadır. O halde hikmet ilmin, adalet hikmetin; sefeh cehlin, zulm sefehın bir neticesi olmaktadır. Bir başka deyişle, ilim hikmetin, hikmet adaletin; cehl sefehın, sefeh zulmün sebebi olabilmektedir. Dolayısıyla, âlim olan hakîm, hakîm olan adil; cahil olan sefih, sefih olan zalim olabilmektedir. Bundan: Adil olanda hem hikmet, hem de ilmin; zalim olanda ise, hem cehl, hem de sefehın bulunacağı ve âlim olanın cahil, hakîm olanın sefih, adil olanın zalim olamayacağı

²² Yazır, *Hak Dini Kur`an Dili*, 2:924-25; Turan Koç, *Zamanın Gözleri: Sanat-Dil-Hakikat* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016), 181.

²³ Hanifi Özcan, “Mâturîdî’ye Göre ‘Hikmet’ Terimi”, *İslami Araştırmalar* 2, sy 6 (Ocak 1998): 43.

neticesi çıkar.²⁴

Bir konuda ortayı bulmak ve adaleti tesis etmek istediğimizde iki uca eşit mesafeden söz ederiz. Sözelimi, matematiksel orta sözkonusu olduğunda durum oldukça açıktır, ve herkes için ortanın aynı olduğu söylenebilir. Eğer çok olan on, az olan iki ise, bu durumda matematiksel orta iki tarafa da eşit uzaklıkta olan altı olur. Ancak insana göre ortayı bulmaya çalıştığımızda yanıt değişken olacaktır. İnsan açısından meseleye bakıldığında, matematiksel ortalamanın bir öneminin olmadığını görürüz. Profesyonel bir sporcu için yirmi kilo kaldırmak azdır, ama beden eğitimine yeni başlayan biri için fazladır. Yine bu miktar, atletler için farklı, güreşçiler için farklıdır. O halde durumun farkında olan her insan fazlalıklardan ya da eksikliklerden uzak durup ortayı bulmaya çalışmalıdır, ancak bu orta bize göre ortadır. İnsanlar işlerinde itidal sağlayacak şekilde hareket etmeye çalışırlarsa, en iyiyi (adaleti) ancak böyle elde ederler. İfrat ve tefrit iyi olanı bozar, orta ise korur. Bir şey fazla ya da eksik değilse ona iyi adını veririz. Korku, cesaret, istek, öfke, merhamet gibi duygularda ifrat ve tefrit ya da itidal üzere olma durumu sözkonusudur. Uygun zamanda, uygun oranda, uygun insanlara uygun muamelede bulunmak en iyisidir ve mutedil olan da budur, bu da erdemdir. Kısaca, erdem, itidal üzere olmak ve bunu amaçlamaktır.²⁵

Öyle anlaşılmaktadır ki, “hakîm” her şeyde en uygun olana isâbet eden, dolayısıyla tedbir ve tasarrufunda hatadan uzak olan demektir. Bundan dolayı, akıl ve iyi niyet hikmetin şartı, düşünce de başlangıcıdır. Tüm bunlar ilahî iradenin eseri olan kabiliyetlerdir. Ancak, şu kadar var ki, ilk şartlar ve ilk sebepler, kayıtsız şartsız bir ön iradenin eseri iken; hikmet düzeninde olayların cereyan şekli, kulun istek ve iradesi (yatay nedensellik) yanında, ilahî iradenin (dikey nedensellik) de o yönde tecellî etmesiyle meydana gelir. Burada sadece bir doğurtma ve çoğaltma değil, yaratma ve icat vardır. Hikmet, bir açıdan kozmik düzeyde vehbî, (Allah vergisi) başka bir açıdan ahlâkî düzeyde kesbî (kazanmakla ilgili) sayılabilir. Kulun iradesi sıradan (*âmil*) sebep, ilahi irade gerçek ve geçerli (*fâil*) sebeptir. Başında ve sonunda ilahî irade bulunmadan hiçbir şey meydana gelmez; zira, kulun iradesi bağlantı kurmaya yarayan sınırlı bir güçtür. İlahî iradenin çok değişik şekillerde tecellî etmesi, işte Allah'ın geniş (*Vâsi'*) adıyla anılmasının bir sonucudur. Bundan dolayı hikmetin aslı *ihsandır*, hikmet eseri olan şeyler

²⁴ Özcan, 45.

²⁵ *The Nicomachean Ethics*, 30-31.

hem *ihsandır*, hem de *kesbdir*.²⁶

Özetleyecek olursak, İslâm geleneğinde hikmet, insan nefsinin nazarî ilimleri iktibas edip, üstün fiilleri gerçekleştirmede gücü ölçüsünde tam bir meleke kazanarak kemale ermesidir. İnsan diğer canlı varlıklardan bilgi ve bilgelik'i sayesinde ayrılır. İnsan hangi hususiyetle diğerlerinden ayrılırsa, onun kemâli o sâyededir. Şüphesiz, insanın diğer mahlûkattan imtiyazlı olması, cismânî kuvveti, vücut iriliği ve yiğitliğiyle değildir; çünkü sözgelimi deve insandan kuvvetlidir, fil tüm insanlardan iridir ve aslan herkesten yüreklidir. Şu hâlde, insan ancak ilim ve hikmet için yaratılmıştır.²⁷ Hikmet illet ve sebepleri bilerek, gayeye uygun olacak şekilde ameli ilme, ilmi de amele uydurmaktır. Bunun için "Allah hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilmişse, şüphesiz ona çokça hayır verilmiş demektir. Bunu ancak akıl sahipleri anlar" (2: 269). Burada hikmeti "sözde ve fiilde iyi ve doğru olanı gerçekleştirme kabiliyeti"²⁸ olarak anlamak gerekir. Allah'ın âlemde hikmetiyle koyup tahsis buyurduğu sebepleri ve hükümleri, yani kanunları keşfederek ondan birtakım ilmî sonuçlar çıkarma yeteneği, şüphe yok ki, Allah'ın büyük bir vergisidir. Bir kimsenin bir şeyi nasıl yapacağını bilmesi, soyut olarak bilinenleri somut durumlara nasıl uygulayacağını ve herkesin kendisi için neyin gerekli olduğunu bilmesi (*phronesis*) demektir.

Bilgeler, ahlâkî kararlarını daha önceden öğrendiği teamüllerden faydalanarak alabilirler, fakat onlar, şimdi-burada doğru araçları kullanarak yapması gerekeni yapabilenlerdir.

B. Bilgelikte Amelî Boyut

Bilgelğin ana amacı, iyi bir yaşam sürmekle ilgili temel bir gerçeklik anlayışıdır. Özünde, her bireyin gerçek koşullarına ve karakterine odaklanan bilgelik, hem nazarîdir hem de amelîdir. Öyleyse, bilgelğin, karmaşık durumlar hakkında uygun yargılarda bulunmak olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla, bilgelik, teemmül, tefekkür, derin kavrayış, tecrübelerden ders çıkarma kabiliyetini ve insan ahvâline ilişkin bir parça mâkul kavrayış içerir. Örgün eğitim ve özel zekâ gerektiren bilgi türlerinin aksine, bilgelik, teorik ve entelektüel bilgi için sözkonusu olmayacak bir şekilde, deneyim ile ilişkilendirilmiştir. Bilgelğin, genellikle bir kabile veya klanın yaşlıları ile ilişkilendirilmesinin nedeni bu olabilir. Yine de, açıkça, ne yaş ne de zekâ tek başına bilgelği garanti edebilir. Bilgelik, soyut bilgiden ziyade kişisel

²⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2:914.

²⁷ Ebu Hâmid Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* (Beirut: Dâru İbn Hazm, 2005), 14.

²⁸ Hüsâmettin Erdem, "Kur'an'da Hikmet ve Hâkim Kavramları", içinde *Akademide Felsefe Hikmet ve Din* (Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, 2014), 429.

karakter erdemleriyle çok daha fazla ilişkilidir.²⁹ Bundan dolayı, bilgelik sadece kitap okunarak bulunacak bir şey değildir. Başka bir ifadeyle, bilgelik bilgisi bir hadisedir; o, okuma ile elde edilen bir hâsıla değildir. Bilgelik, bir şeyin ne olduğunu öğrenmek değil, fakat onun ne olduğunu tecrübe etmektir. Bilgeliğin varlığını sürdürmesi, usta yazarlarca yazılmış kitapların kütüphanelerde muhafaza edilmiş olmasıyla değil, sözlü aktarım ve süregelen manevî huzur sayesinde. Bundan dolayı, felsefî söylemi felsefenin kendisinden ayırmak gerekmektedir.

Nitekim, Stoacılar, felsefî söylemi mantık, fizik ve etik olarak üçe ayırarak, felsefe eğitimi verildiği zaman öğrencilere mantık teorisi, fizik teorisi, ahlâk teorisi anlatılır demek istiyorlardı; ama felsefî söylemin felsefenin kendisi olmadığını da söylüyorlardı. Çünkü felsefe, fiilî, somut, yaşanmış alıştırmaydı; yani, mantığın, etiğin ve fiziğin pratiğiydi. Hakikî mantık, mantığa ilişkin salt teori değil, fakat yaşanmış mantıktır, isabetli şekilde düşünme edimi, günlük yaşamda düşünceyi isabetli bir şekilde işletmektir. Mantık bilgisi, bir dizi öneri, soyut bir kuram değil, seçim yapmadaki, karar almadaki, girişimde bulunmadaki kesinliktir. Mantık, yalnızca bilgi olmayıp, neyin yeğlenmesi gerektiği bilgisidir; yani yaşam bilgisidir. O halde, yaşanan bir mantık sözkonusudur ve bu, stoacıların dediği gibi, temsilleri, yani dış dünyadan gelen imajları eleştirmeye ve oradan gelen bir şeyin iyi ya da kötü olduğunu söylemekte acele etmemeye dayanan ama düşünen, eleştiren mantıktır. Hakikî etik de, etik teorisi değil, ama başka insanlarla yaşanan müşterek hayattaki etikdir. Fizik için de durum aynıdır. Hakikî fizik, fizik teorisi değil, fakat yaşanan fiziktir, yani kozmos karşısında bir tavırdır. Bu yaşanan fizik, evvelâ, şeyleri insanbiçimci ve bencil bakışağıısından değil, olduğu gibi görmek ve bütünün bir parçası olduğumuzun bilincine varmaktır. Parçası olduğumuz bu bütünün zorunlu ilerleyişini, onun parçalarından biri olduğumuz için kabul etmemiz gerekir. Son olarak, bu fizik, şeylerin güzelliğini takdir ederek, âlemi bütün ihtişamı ile temaşa etmeye dayanır.³⁰

Temaşa her ne kadar hakikî varlıklarla alakalı olsa da, sadece soyut eğitimlerin ve söylevlerin birikmesinden oluşmaz; çünkü bu eğitimlerin insanda “şahsiyet ve yaşam” haline gelmesi, bu birikime bir şahsî çaba ilave etmeyi gerektirmektedir. Bunun için, kişi kendinden olmayan şeyleri atmalı, ciddî bir arınma ve biçimlenme sürecini başlatmalıdır. Gereksiz olanlar

²⁹ Soccio, *Archetypes of Wisdom: An Introduction to Philosophy*, 13.

³⁰ Pierre Hadot, *İlkçağ Felsefesi Nedir?*, çev. Muna Cedden (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2011), 43; Hadot, *Yaşam İçin Felsefe*, 140.

kaldırılmalı, eğri olandan kurtulmalı ve erdemin aydınlığı açığa çıkana kadar kendi heykelini yontmaktan insan vazgeçmemelidir. Bunun için yalnız iyiyi tanımak yeterli değildir; fiilen iyi olmak³¹ ve (cesaret, sabır, tevazu, iffet, ölçülülük. . . gibi) karakter erdemlerini gerçekleştirmek gerekmektedir.

Nitekim, şahsiyet/karakter (özyapı) ile ilgili erdemler alışkanlıkla elde edilir. Bundan dolayı, karakter erdemleri insanda doğuştan bulunmaz; çünkü doğuştan var olan şeyler alışkanlıkla elde edilemezler. O halde, erdemler ne doğal olarak ne de doğaya aykırı olarak elde edilebilirler. İnsanda sadece onları elde edebilecek bir doğal yapı bulunur, insanlar alışkanlıklarla bunları geliştirirler. Öncelikle, bu şeylere sahip olup, ardından bunları geliştiririz. Erdemleri eylemde bulunarak edinmekteyiz, çünkü şahsiyetimiz hakkında öğrenmemiz gereken şeyleri deneye deneye öğreniriz. Sözelimi, adil davranarak adil, ölçülü davranarak ölçülü, cesur davranarak cesur oluruz; bunların salt tanımlarını bilerek değil. Marangoz bize gelip de 'marangozluk sanatı hakkında nasıl akıl yürüttüğümü dinleyin' demez, bir ev için anlaşma yapar ve evi inşa eder. Felsefede sözkonusu olan, yalnızca bir sanat eseri yaratmak değil, kendi kendini dönüştürmektir. Kısaca, benzer eylemler huyları doğurur. Bu nedenle eylemleri farklı şekilde gerçekleştirirseniz, huylar da farklılaşır, zira, ortaya çıkan farklara göre huylar oluşmaktadır.³²

Dolayısıyla, nev-i şahsına münhasır şahsiyetler olan bilgiler, ilim ile ameli uzlaştıran, yani, bildiklerini hayata ustaca uygulayan ve nefislerini mükemmelleştirenleri tanımlamak için kullanılır.³³ Çünkü doğruyu bilmek tek başına yeterli değildir, aynı zamanda onu fiiliyata dökmek ve yeni alışkanlıklar kazanmak ve huylar edinmek de gerekmektedir. Bilgelik hem ilim, hem de ameldir: Kısaca, bilmek ve bildiğiyle amel etmektir. Bu ikisini birlikte yürütemeyene hakîm (bilge) denilmez. Bilge kendine özgü ahlâkî-varoluşsal nitelikleri olan kişidir. Bilgeler, hususî bir fiili nasıl yapacaklarını ve kendilerini nasıl inşa edeceklerini bilirler; bilgi sahibi olmadıkları konularda hükmü askıya alırlar. Bu yolda, eyleme kılavuzluk edecek şey bilinç, bilgi ve hayat tecrübesidir.

Anlaşılmaktadır ki; hem bilgi sahibi olma, hem de ona uygun iş ve eylemler gerçekleştirme, hikmetin aslı bileşenleridir. O, düşünce, söz ve fiilde doğruyu tutturmadır. Bir kişi, herhangi bir hususta (mantık düzenine uygun olarak) aklından ya da kalbinden geçirerek ve dil ile söyleyerek, şu şöyledir

³¹ Pierre Hadot, *Ruhani Alıştırmalar ve Antik Felsefe*, çev. Kübra Gürkan (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2012), 50-52.

³² *The Nicomachean Ethics*, 23-24; Hadot, *Ruhani Alıştırmalar ve Antik Felsefe*, 246-47.

³³ Yaman, *Prophetic Niche in the Virtuous City: The Concept of Hikmah in Early Islamic Thought*, 22-23.

der, ona uygun eyler ve eylemi de yerli yerinde (isâbetli) olursa, işte bu bir hikmettir. Şu halde, yalnızca sözde doğruluk tek başına hikmet olmadığı gibi, yalnızca işi doğru yapmak da hikmet değildir. Sözde isâbet etmek, o konu hakkında doğru hüküm vermek demektir; o hükmün gerçekten o olayın hakikatine uygun düşmesi, yani gerçek bilgiye dayanması, onda bilgisizlik, hata ve yalan olmamasıdır. Fiilde isâbet, o işin, hem kendi özüne uygun olması, hem de gerçekte kendisinden beklenen sonucun gereği gibi ortaya çıkması; başka bir deyişle, kötülüğe mâni olarak, iyiliğin gerçekleşmesi ile sonuçlanmasıdır ki, bunlara o işin hükmü, hikmeti, gayesi, garazı veya illet-i gaiyyesi denilir. Kısaca, sözde isâbet hakka, fiilde isâbet hayra yöneliktir. Hikmetin hakikati, hem entelektüel düzeyde akıllıca bağlantılar kurmak, hem de iş ve eylemlerde fiilen bunları uygulamaya koymak demektir.³⁴ Bundan dolayı, mantık kurallarına uyularak yapılan muhakeme neticesinde varılan hükümler ve buna uygun yapılan isâbetli eylemler hikmet kapsamında değerlendirilir. Çünkü iyi ve güzeli nazarî kuvvetle tanıdıktan sonra, onu gaye bilip ona ulaşmak için, ne yapacağını muhayyile ve his kuvvetlerinin yardımıyla düşünme kuvvetinden istinbat edip, sonra bu fiilleri isteme kuvvetinin vasıtalarıyla gerçekleştirdiğimizde, tüm fiillerimiz iyi ve güzel olur.³⁵

Bilge insanın ahlâkî varoluşunun temelini özel bir bilgi olduğu açıktır. Bilge de bir gelenek içinde, anlar, yorumlar, bilir ve eyler. Bilgi belli bir varoluş bağlamında tarihsel bir vakıa olarak ortaya çıkar. Yorumcunun yorumladığı şeyden yabancılaşması, modern bilimin nesnelleştirici yönteminin bir sonucudur. Aristoteles'in tarif ettiği gibi, ahlâkî-hikemî bilgi "nesnel" bir bilgi değildir. Yani, bilen, gözlemlediği bir durumun karşısında yalıtılmış bir şekilde duran bir seyirci değil, gördüğü şeyle dolaysız bir biçimde yüzleşen biridir.³⁶ Bu tür bilgi, soyut düşünsel bilgiden farklı olarak, ona sahip olanın sevgi ve sevmeye ilgili niteliklerinden bağımsız olarak var olamaz. Hikmetin amacı birlik ve bütünlük sağlamak olduğu için, o, sevgi de dahil, insanın bütün varlığını kuşatır.

Tam da bundan dolayı, kendisine ilim-amel uygunluğu nasip edilen kimseye, hikmet verilmiş denmektedir. Sözelimi, Razi'ye göre, Hz. İbrahim'in, "Rabbim, bana doğru hüküm verme yeteneği lütfet!" (eş-Şuara 26/83) anlamına gelen duasındaki "hüküm" kelimesi nazarî hikmete, "ve

³⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2:916; Ebû Bekir Er-Râzî, *Felsefe Risâleleri*, çev. Mahmut Kaya (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016), 88-89.

³⁵ Farabi, *el-Medinetü'l Fâzıla*, 71.

³⁶ Hans-Georg Gadamer, *Truth and Method*, çev. Joel Weinsheimer ve Donald G. Marshall (New York: Continuum, 1993), 314.

beni salih insanlar arasına dâhil et” şeklindeki ifadesi de amelî hikmete delâlet etmektedir.³⁷ Şüphesiz, hükmün gayesi salâh'ı gerçekleştirmektir. Salâh ifrat ve tefrit arasında orta yol yani itidâldir. Salâh ancak itidâl ve denge ile sağlanabilir; çünkü o, “doğru, sağlam, sağlıklı, uygun, yararlı, iyi ve güzel olmak” anlamına gelir. Bu, iyi bir şekilde düşünüp, ona göre karar veren akli başında bir insanın başarabileceği bir amaçtır. Akli başında olmak, bir kavram ya da anlayışı uygulamaya koymayla ilgilidir. Bunun için, akli başında olan insanın, hem bütüne hem de ayrıntılara hâkim olması gerekir, çünkü eylemlerimiz tekil olaylarla ilgilidir. O halde bilgelik evrendeki en önemli şeyler hakkında en üstün bilgiye sahip olmaktır. Fakat varoluşsal hâller, tümel bir kavrayışla büsbütün kuşatılamayan cepheleri olması sebebiyle, özel bir bakış açısını gerektirir. Varoluşsal hâller kendine özgü olduğu için, bu bakış açısı varoluşsal kararların farklılığını ortaya koyar.

Bundan dolayı, itidâlin sağlanması olan amelî hikmet, şimdi burada mükellefiyetlerini bilen ve onlara sahip çıktığı için övülen insanı niteler. Daha genel olarak ifade etmek gerekirse, bu kavram, tekil durumlarda nasıl yargıda bulunacağını bilen kimseyi temsil eder. Kur`an, *salih amel* terimini kullandığında, o, sadece yapılan işin değil, fakat aynı zamanda niyetin de doğru olduğunu söylemektedir. Dolayısıyla, insan için hem bu dünyada hem de âhirette yararlı olan aslî güzellik, ilim yani hükümdür. Bâtınî ve zahirî mükemmellikler ancak bilgi ve hikmetle gerçekleştirilebilir.³⁸

Öyle anlaşılmaktadır ki, dinî açıdan hikmet, fiillerin şimdi-burada ilahî tâlimâta uygun olarak gerçekleştirilmesidir. Doğrusu, hakikî iman, insanları mütemadiyen güzel iş ve eylemlere teşvik eden en güçlü sâiktir. Aksi takdirde, o iman hakikî değildir. Allah'ın huzurunda hissedilen nedâmet ve huşû, Allah'ın iradesine sorgusuz itaat, ilâhî iyilikler dolayısıyla içten gelen minnet ve şükran hissi gibi, İslâmî imanı en üst düzeyde tavsif ve tasvir eden tüm bu varoluşsal nitelikler, güzel iş ve eylemlerle (*salihât*) insanlar arası olağan ilişkiler alanında fiiliyata dökülmelidir.³⁹ Bunun için evvela güzel fiilin ne olduğunun ve bir duygunun nasıl eyleme döküleceğinin bilinmesi gerekmektedir. Nazarî hikmet olmadan iş ve eylemleri önem sırasına koymak imkânsız olmakla birlikte, şimdi burada dinen ve ahlâken doğru

³⁷ Fahrüddin Râzî, *Tefsîr-i Kebîr: Mefâtîhu'l-Gayb*, çev. Komisyon, c. 17 (Ankara: Akçağ Yayınları, 1989), 345-46.

³⁸ William C. Chittick ve Sachiko Murata, *İslâm'ın Vizyonu*, çev. Turan Koç (İstanbul: İnsan Yayınları, 2000), 404; Aliye Çınar, “Aristoteles'in Nikomakhos'a Etik'inde Pratik Hikmet Kavramı ve Günümüz Açısından Önemi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16, sy 1 (2007): 176.

³⁹ Toshihiko Izutsu, *Ethico-Religious Concepts in the Qur`ân* (Montreal: McGill-Queen's University Press, 2002), 185.

olanın, aynı şekliyle gelecek bir zamanda doğru olacağının garantisi bulunmamaktadır. Bundan dolayı, bilgelik, biçimsel kurallara uyularak tesis edilebilen bir şey değil, şimdi burada yapılması gerekeni görerek gerçekleştirmektir.

Ayrıca, bilgelik pratik ortamda doğrudan yüzleştığımız sorunları nasıl anladığımız ve onlara nasıl yaklaştığımızla ilgilidir. Bu yüzden, bilgelik anlamını sözkonusu ortamın çerçeveleyici karakteri içinde kazanır. Hayatın bilgece anlamı, fiilî bağlamın sınırları içinde açığa çıkan, farkedilen ve dolaysız bir şekilde tecrübe edilen bir şeydir. Bilgece düşünme çabası, varoluşsal bağlamın karmaşık ve öngörülemez yapısı içinde ahlâkî doğruyu açığa çıkarmaya çalışırken, tüm zamanlar için en doğru olanı belirleyemez. Bilgece hayatın hakikati, nazarî akılla belirlenemeyecek kadar zamansal ve varoluşsaldır.⁴⁰

Nitekim, bilgelik sevgisi, mutlak doğru bilgiye erişme isteği ile doğru veya doğruya yakın bilgi arayışından vazgeçmek ya da doğmatizm ile nihilizm veya mutlak kesinlik ile büsbütün keyfilik arasında bir bilgi arayışını sürdürmektir. Dolayısıyla, o, elde edilen bilginin doğruluk derecesini ne abartarak ne de alçaltarak, olduğu gibi göstermek ve bunu gerekli ve yeterli görmektir.⁴¹

Öyle görünüyor ki, bilgelik ve ahlâk tam da burada yapılması gerekeni tespit etmek ve onu uygulamaya koymaktır. Dolayısıyla, insan biri diğerinden daha mühim olan iki şeyi bilir ve daha mühim olan ile meşgul olursa, yaptığı ilmine uygun olur ve hikmet olmuş olur. Ama eğer o, (ahlâkî, bedîî, aklî-manevî açıdan) daha mühim olanı ihmal ederse, bildiğinin aksine hareket etmiş olur ve bu, kesinlikle hikmet sayılmaz. Şu hâlde, doğru bilgiye dayanmayan bir fiilin bilgece olarak vafedilmesi mümkün görünmemektedir; zira, bilgelik, yapılması gerekli olan şeylerin doğru ve en önemlilerini yapmak demektir.⁴²

Bundan dolayı, ahlâkî bilgi kendi kendine bir müzakeredir. Ahlâkî bilgi, öğretilbilir saf nazarî bilgi gibi apriori olarak tespiti mümkün bir bilgi değildir. Burada, amaçlar ile araçlar arasındaki ilişki, kişinin önceden büsbütün bilebileceği türden bir ilişki değildir. İşte bu sebeple, ne doğru amaç ne de doğru araç yalıtılmış bir bilgi ile tespit edilebilir. Bir bütün olarak

⁴⁰ Burhanettin Tatar, *Din, İlim ve Sanatta Hermenötik* (İstanbul: İsam Yayınları, 2014), 113.

⁴¹ Cafer Sadık Yaran, *Bilgelik Peşinde: Din Felsefesi Yazıları* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2002), 90.

⁴² Râzî, *Tefsîr-i Kebîr: Mefâtihu'l-Gayb*, 1989, 5:152-53; Hatice Toksöz, "Emahlı Hamdi Yazır'da Ahlâkın Dini Temeli", *Diyanet İlmî Dergi* 51, sy 3 (2015): 268.

doğru hayatın yöneldiği şey hususunda apriori bir kesinlik yoktur. Şimdi-burada yapılması gereken şeyi aklen görmenin karşıtı, hata ya da aldanma değil, körlüktür. Birden bire tutkularının esiri olan bir kişi, belli bir durumda yapılması doğru olan şeyi artık göremez. O nefis hâkimiyetini ve dolayısıyla kendi doğruluğunu yani kendi içindeki doğru yönelişi kaybetmiştir. Tutkular doğruyu gösteriyormuş gibi görünse de, aslında o, tutkuların kısılcacında sürüklenmektedir. Açıkça, ahlâkî alan sözkonusu olduğunda, bilgi ile tecrübeyi birbirinden ayırmak mümkün değildir. Ahlâkî bilgi hususî türden bir tecrübeyi (bilgelik) kendi içinde barındırır.⁴³

Burada bilgi, gerçek mânâsıyla içinde bulunduğumuz bağlam için kesin bilgidir (*ilme'l-yakîn*); yani, iş, oluş ve şeylerin ahlâkî doğruyu ortaya çıkarmak için değerlendirmeye tâbi tutulmasıdır. Buna açıklık kazandırmak için genel olarak “ilimde ve amelde ihkâm ve itkân” veya “tahkîku'l-ilm ve ihkâmü'l-amel” tabirleri kullanılmıştır. Zira, ilmin muhkemliği yakîniyet derecesiyle, amelin muhkemliği kendisinden bekleneni sağlamasıyla ilgilidir. Bu, bize gösteriyor ki hikmetli ilim, tecrübe ile desteklenmiş ve uygulanabilir özellikler taşıyan ilimdir. Hikmetli hareket de ilmî temellere dayalı olan ve bir ilmin ölçüsüne vurulduğu zaman doğru olduğu kesinleşen ameldir. Son tahlilde, hikmet, ilim ile iradenin karşılıklı işbirliği sonucu bir fiilin gerçekleşmesi ve o fiilin de kendisinden bekleneni sağlamasıdır.⁴⁴

Araştırmaya dayalı olarak ortaya konulan tümel ve tikel hükümlere, Tanrı tarafından yaratılmış gerçekler oluşu bakımından itaat, O'nun emrine itaat ve buyruğunu yerine getirmektir, diyor Elmalılı. Nitekim, iman, evvela bilgi ve sevgi gibi iki ruh halini ihtiva eder; daha sonra ilahî emir ve nehiyeler çerçevesinde hayırlı işlere teşebbüs etmeyi ve güzel ahlâk ile ahlâklanmayı gerektirir. Sözelimi, imana yeni gelen insanların kalplerinde oluşan ilk duyguların vicdanlara çarpışı kuvvetli ve bu yüzden muhabbet neşesi şiddetli olsa da, o, bilgi ve imanın gerektirdiği iş ve eylemleri gerçekleştirerek belli bir olgunluğa ulaşmış biri gibi yüksek faziletlere eremez, zira, yaptığı işlerde ve gösterdiği tepkilerde, bilgi eksikliğinden dolayı, usulüne uygun bir hareket tarzına hemen sahip olamaz.⁴⁵ Dolayısıyla, sözkonusu kişinin evvela ahlâkî ve varoluşsal hak ve sorumluluklarını tespit edip kendi başına karar verebilecek kadar bilişsel bir birikime sahip olması gerekmektedir. Çünkü insan ahlâkî-varoluşsal sorumluluklarını bir başkasına devredemez. İnsan *ahlâkî-varoluşsal iyi* ile, her zaman kendisini içinde bulduğu hususî bir

⁴³ Gadamer, *Truth and Method*, 322.

⁴⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2:916.

⁴⁵ 7:4744.

bağlamda karşılaştığı için, ahlâkî-varoluşsal bilginin görevi bu somut durumun ondan istediği şeyi belirlemesidir. Başka bir ifadeyle, eylem halindeki bir kişi, bu somut durumu genelde ahlâkî talepler ışığında değerlendirmelidir.⁴⁶ Bundan dolayı, sözkonusu kişinin, öncelikle iyi bir hayat için kendisine nelerin gerekli olduğunu doğru bir şekilde düşünebilen biri olması gerekir. Akli başında bir insanın yapması gereken şey, anlamak, iyi bir şekilde düşünmek ve ona göre karar vermektir. Aksi durum, fiilî bağlamlara uygulanamayan bilginin anlamsız kalması ve hatta fiilî durumun gerektirdiği şeyin muğlaklaşması riskinin ortaya çıkması olacaktır. Çünkü, daha öncede ifade ettiğimiz gibi, *phronesis* (amelî hikmet) en uygun kararı doğru bir biçimde uygulamaya koymaya ilgilidir.

O halde, fiilî düzeyde bilgelik, insan bilincinin pratik ortamda kurulmakta olan ilişkiler ağı içinde ahlâkî bir anlama erişebileceğine işaret eder. Bu sebeple onun kendisine bilgece-ahlâkî anlam oluşturma imkânını veren bütün pratik ilişkiler ağının üstünde konumlanmasını sağlayacak bir imtiyaz noktası yoktur. İnsan bilinci, ahlâkî anlamı bilgece belirleyebildiği, şekillendirebildiği ve bir tatbikat süreci olarak kavrayabildiği pratik ortamın bir parçasıdır. Ahlâk ve bilgelik, her zaman bir eylem olduğu için asla pratiği aşır salt nazarî düşünce boyutuna erişemez. Dolayısıyla, ahlâk anlamını, zaten bilgece-ahlâkî düşünmenin ahlâkî bir pratik olmasından alır.⁴⁷

Şu halde, derin kavrayış ve anlayış sahibi olmayan bir kişi “ne kadar bilgili” olursa olsun hakîm olamaz. Ayrıca, ilmi ile amel etmeyene, yani, onu fiili durumlara intibak ettiremeyene gerçek anlamda bilge adı verilemez.

“Ahlâkî bilgi, tikelin aynasında tümelin ve tümelin aynasında tikelin görülmesi şeklinde bir yarı aydınlık yarı karanlık alanın tecrübesine dönüşür. Ahlâkî bilgi, tikellerin tümeli sürekli yeniden düzenlemesi olarak, mecburen her bir ahlâkî ortamı bilginin tezahür etmesinin imkânı olarak görür. Bir başka deyişle, ahlâkî bilgi, tarihsel ortamları ve olayları aşacak şekilde tümel, yani kendisiyle özdeş (aynılık) bilgi statüsüne erişemez. Ahlâkî bilgi, ahlâkî insanın kendisini tarihsel ortam içinde anlaması olarak, ancak her bir insanın kendisine yönelik bilincindeki dönüşümlere işaret edebilir.”⁴⁸

Mantıkî açıdan ifade edilecek olursa, sorun, küllî olan ile cüzî olan arasındaki ilişkiyle ilgilidir. Başka bir ifadeyle, tartışma olmakta olan bir

⁴⁶ Gadamer, *Truth and Method*, 313.

⁴⁷ Tatar, *Din, İlim ve Sanatta Hermenötik*, 107.

⁴⁸ Tatar, 116.

varlıktan ayrı düşünülemez ve hatta onun tarafından belirlenen ve onu belirleyen akıl ve bilgi hakkındadır. Ağırlık, iyi idesinden ziyade, insanî olarak ya da insan eylemleri açısından iyinin ne olduğuna verilmelidir. Ahlâkî bilginin insandaki temeli, kişilik oluşturma çabasında ve bu çabanın sabit kişisel nitelikler bütününe dönüşmesindedir.⁴⁹ Ahlâkî ilkelerle somut eylemler arasında zorunlu bir gerilim bulunur. Çünkü ilkeler oldukça genel oldukları için somut gerçekliği taşıyamaz. Ahlâkta, matematikte olduğu şekliyle ileri düzeyde bir kesinliğe ulaşmak zâten imkânsızdır.

Ahlâk alanında, matematikte olduğu şekliyle kesinlik aramak uygun değilse, yapılması gereken şey, basitçe duruma ilişkin ortaya bir taslak koyup, bu taslak vasıtasıyla ahlâkî bilince bir nebze yardımcı olmaktır. Ahlâkî bilincin yerini hiçbir şey gasp etmemeli, saf nazarı ya da tarihsel bilgi ortaya koyma çabası içinde olmadan, mevcut olunan durum tasvir edilerek ahlâkî bilince yardımda bulunulmalıdır.⁵⁰ Çünkü davranışlarımız bir tür soyut evrenselleştirilerek otomatik şekilde belirlen(e)mez, fakat her durumda önemli olan, bakışımızı salt çıkarlarımıza kilitleyen at gözlüklerinden kendimizi özgürleştirmektir. Bu çerçevede, kendimizi başkalarının yerine koyma ve eylemlerimizi, soyut bir insanlığı değil, yaşayan diğer insanları ve dünyayı hedef alan bir perspektife yerleştirme sözkonusudur.

Bundan dolayı, hikmet, usûl yani hikmet-i nazariye (nazarı hikmet) ve fûrû yani hikmet-i amelînin (amelî hikmet) ilke ve amaçlarını bütün incelikleriyle bilip, ne yapacağını tespit etmek ve bu bilgileri kullanarak şu an burada yapılması gerekeni görmek ve onu gerektiği gibi fiiliyata dökmek anlamına gelir.⁵¹ Ahlâkî bilginin gelişimi, aşk, bedîî yaratım, hayat gayesi üzerinde tefekkür (yani, en geniş anlamıyla hayatlarını nizama sokmak için insanların ayırt etmeye mecbur oldukları inançlar üzerine düşünmesi); tabiat ve insanlarla olan ilişkimizde bir denge ve ahenk gerçekleştirilip gerçekleştirilemediğine göre değerlendirilir; hayattan kopuk aşırı bir gelişim göstermeyle değil. Bundan dolayı, uygulama alanı olmayan herhangi bir nazarı bilgi, bizzat bir hikmet olmadığı gibi, tesadüflere bağlı olarak meydana çıkmış olan herhangi bir iş de öyledir.

Hikmetin başlangıcı ve bir parçası olan nazarı bilgi, amelî bilgiden önce gelse bile, onun amelî bilgiden ayrılığı, epistemolojik bir ayrılık olarak görülmeli; ontolojik değil. İlim ile amelî, hikmetin birer çeşidi gibi değil, birer parçası olarak kabul etmek gerekir. Yani hikmet ne tek başına doğru bilgi, ne

⁴⁹ Gadamer, *Truth and Method*, 312.

⁵⁰ Gadamer, 313.

⁵¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2:916-17.

de doğru harekettir; doğru bilgi ile doğru hareketin bütünüdür. İnsanoğlunun hikmeti, genel ve özel karakterli bu iki türlü ilişki ve bağlantının gözetilmesine uygun düşecektir. Bunların her birine tek başına hikmet denilmesi mecazendir. Nitekim, bilge kişi, sadece doğru bilgi dünyasına sahip olan kişi değil, doğru bir eylem planına da (yani sadece 'ortodoksi'ye değil, 'ortopraksi'ye) sahip olan insandır. Bilgece bir hayat, sadece bilgi düzeninde değil, varlık düzeninde de konumlanır. Bilgelik soyut bir söylemin öğretiminden ve hatta tefsirinden ibaret değildir; çünkü o, varoluşun bütününe işin içine katan somut bir tutuma ve belli bir yaşam tarzına dayanır. Bu, bizi daha da iyi kılan ve var eden bir ilerlemedir. Bilgelik, hakikî olmayan bir yaşam hâline, insanın benlik bilincine, muntazam bir dünya görüşüne ve hakikî bir yaşam düzeyine erişmeyi sağlar. Teori ve pratik, ikisi birlikte gözetildiği takdirde, akıl ile kalp birleşecek ve o zaman insan, insan-ı kamil olacaktır.⁵²

Hayatlarıyla söylemlerini uyumlu hale getirmeye çabalamaksızın ve söylemleri, kendi tecrübe ve hayatlarından neşet etmeksizin, görünüşte felsefî bir söylem geliştirenler, sofistlerdir. Felsefî ve teolojik söylemleri, hayatî tercihlerimizden büsbütün bağımsız kendi kendine yeten birer kurgu olarak gören eğilimler indirgemecidirler. Felsefî ve teolojik söylemler, felsefî ve dinî hayata ilişkin birer alıştırma ve onun ayrılmaz bir parçası olduğu müddetçe meşru ve vazgeçilemez olmaktadır.

Şu halde, bilge olmak, bilgece bir yaşam biçimi geliştirmeye bağlıdır; kavramsal içeriğe indirgenmiş soyut, felsefî bir söylem değil. Söylem onların bilgece yaşamlarıyla iç içedir. Bundan dolayı, bilge kişinin içsel ve dışsal söylemi olmaksızın hikmet olmaz. Eğer hikmet, bilgece bir yaşam tarzı ile bütünleşmemiş ise, salt bir söylem halini alır ve temelli bir değişime uğrar. Böylece, hikmet, üniversitelerde ve okullarda edinilen bir disiplin, bilge de saf kurgudan başka bir şeye ilgi göstermeyen bir akıl sanatçısı halini alır.

Anlıyoruz ki, hikmet taşınan bilgi değil, yaşanan bilgidir. "Tevrat'la yükümlü tutulup da onunla amel etmeyenlerin durumu, ciltlerle kitap taşıyan eşeğin durumu gibidir"... (65/5). Bu, ilmiyle amel etmeyenlerin hâllerinin hayli çirkin olduğuna ilişkin bir uyarıdır. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, hikmet insanın ahlâkî hayatında bir bütün olarak değerlendirilmesi gereken bilgi, karakter ve eylem üçlüsünden oluşan bir süreçtir; ilk kısmı nazarî gelişme ile elde edilen nazarî hikmet ve buna mütâkip fiillerin gerçekleştirilmesiyle elde edilen amelî hikmet ve her ikisi

⁵² Aydın, *İslâm Felsefesi Yazıları*, 81; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2:923; Hadot, *Ruhani Alıştırmalar ve Antik Felsefe*, 22.

birlikte gerçekleşince erişilen âhiret saadeti gelir.⁵³

Açıkça, entelektüel faaliyetlerin amacı salt bilgiden ziyade, amelî hikmet, edep, terbiye ve kendini şekillendirmedir. Başka bir deyişle, hikmet, ahlâkî-varoluşsal tazammunları cihetinden, inşâ etme, oluşturma, kurma ve organize etmeyi imâ eder. Yine o, dinî bakımdan gelişme, öğrenme, bilme ve terbiye olma anlamına gelir. Son olarak da, manevî bakımdan olgunlaşmaya işaret eder. Pratik hikmetin önemi, onun “sadece ‘hakikatleri tefrik etmekle’ kalmayıp aynı zamanda, nasıl yaşayacağımızın bilgisini vermesinde ve kişinin yaşamı ile kendini anlamasının imkânını ve iyi bir hayat için nelerden kaçınması gerektiğini” sağlamasındadır.⁵⁴ Bu da, hikmet bilgisinin insanın kendi sorumluluğunu üstlenerek anlama, algılama, düşünme, yorumlama ve eyleme alanına atıfta bulunan açık uçlu bir bilgi türü olduğu anlamına gelir. Dolayısıyla, hikmet bizim hakikate iştirak ve varlıklarla ilişki kurma tarzımızı belirler. Hikmet insandan bütün varlığını ortaya koymasını ister. Bilgece hayat, varoluşumuzu gerçeğe uyumlu hâle getirmemize yardımcı olan erdemlere gereksinim duyar.

O halde, bilginin kurtuluşa götürmesi için, onun insan tarafından bütünüyle tahakkuk ettirilmesi, insan mikrokosmosunu oluşturan her şeyle ilişkide olması ve bilinenle bâtinî (mahrem) bir bağ kurulması gerekir. Gerçekleşmiş bilgi, sadece bilmenin mükemmel bir aracı olan akılla değil, aynı zamanda irade ve psişeyle de ilgilenir. Tek başına akıl, her zaman için, dil ve kavramların aracılık ettiği, uzaktan bir bilgi anlamına gelir; ama hikmet, bilinenin mahremine girmek gibi bir durumu öngörür. Bu, Hakikat'in aracısız bir şekilde tecrübe edilmesi anlamına gelir. Dolayısıyla, bu bilgi, manevî özelliklerin elde edilmesine vesile olur. Tahkike dayalı bilgi hem manevî hem de cismanî âlemi dönüştürür. Burada artık birey kendisi olarak kalamaz, bu tecrübenin tesiriyle dönüşür; çünkü İnsan marifet düzeyinde bildiği şeyi, varlığın iç boyutlarıyla derunî ve mahrem bir şekilde tecrübe eder.⁵⁵ Oysa, kavramsal kabul, iki çarpı iki dört eder şeklindeki matematiksel önermede olduğu gibi soyut bir şekilde katıldığımız teorik bir önermenin kabul edilışıdır. Soyut çıkarımlar, çıkarım konusu hakkında varoluşsal-ahlâkî bir ilgi ve ilişki içermez. Onlar kendileri ile başlarlar, yine kendileri ile sona

⁵³ William C. Chittick, *The Sufi Path of Knowledge: Ibn al-'Arabi's Metaphysics of Imagination* (Albany: State University of New York Press, 1989), 150-51; Türkeri, *Elmalılı'nın Ahlâk Felsefesi*, 125.

⁵⁴ Çınar, “Aristoteles'in Nikomakhos'a Etik'inde Pratik Hikmet Kavramı ve Günümüz Açısından Önemi”, 117.

⁵⁵ Nasr, *Bilgi ve Kutsal*, 321; Gerald L. Burns, “Gazalî'nin Tasavvufi Hermenötiği”, içinde *Dilin Ötesi: Kur'an'ın Dil ve Uslûbu Üzerine*, çev. Turan Koç (İstanbul: İz Yayıncılık, 2018), 75.

ererler; yani, gerçeğe değgin bir noktaya varamazlar, formüllerle çalışırlar ve ilgilendikleri her şeyi kanıtlama ve araştırma konusuna dönüştürürler. Bu tamamen zihinseldir, bizi hiçbir şeye bağlamaz. Gerçek kabul ise, bütün varlığımızı bağlayan bir şeydir. Gerçek inançlar, insan zihninde gerçeğe yakın imajlar oluştururlar ve insan eğilim ve tutkuları üzerinde güçlü bir etkiye sahiptirler. Anlaşılmaktadır ki, katıldığımız önerme hayatımızı değiştirecektir. Gerçek bir kabule ulaşmak için muhayyileyi, muhakemeyi ve tüm psikolojik unsurları kullanmak gerekmektedir.⁵⁶ Gerçek kabullerle kurtulaşa eren bir bilgenin olumlu ahlâkî-varoluşsal nitelikleri, bilginin cismanî düzeydeki bir yansımasıdır. Tahakkuk eden bilgi, insan nefsinin esası olan kalpte bulunur ve akli ve bedeni dönüştürür ve insanı daha gerçek hâle dönüştürür.

Bu amacı (hikmeti) gerçekleştirmek için, kişi, aileden başlayıp toplumun bütününe içine alan geniş programlı bir talim ve terbiye süreciyle ilerleyen bir yolda nazarî ve amelî faziletleri, nefsinde farklı derecelerde gerçekleştirerek kemal mertebesine ulaşma ve toplumda saadeti gerçekleştirme imkân ve kabiliyetine fitraten sahiptir. Burada anahtar terim olan “saadet” terimi, müslüman entelektüel geleneğinde, günümüzde ona yüklenen anlamdan oldukça farklı anlam ifade etmektedir. Saadet, nazarî ve amelî faziletlerin gerçekleştirilmesiyle elde edilir. Bu, “ma`rifet” ve “fazilet” buluşmasıdır. Faziletli insan, gerçekleştirdiği kemali sadece kendi nefsi için muhafaza edemez; onu toplum hayatına da taşımak durumundadır. Bu faaliyetin adı ise siyasettir. Demek ki saadete erme süreci, erdemli bireyden siyaset marifetiyle topluma, oradan da bütünüyle insanlığa ulaşır. İnsan faziletli olmadan faziletli toplum, faziletli siyaset, faziletli ülke ve nihayet faziletli dünya kurulamaz.⁵⁷

Sonuç

Bilgelik/hikmet, istidlâlî aklın olanakları kullanılarak aktarılabilecek bir zihinsel içerik değildir; ancak manen hazır, (yani aklını ve hayalini terbiye edenlerin ve sözleri ile eylemleri uyumlu) olanların erişebileceği bir bilme ve olma düzeyidir. Nitekim, temel faziletlere sahip olmayan bir kimsenin hikmete erişimi imkânsızdır. Hikmeti ahlâk ile birlikte değerlendirmek gerekmektedir. Gerekli ahlâkî-varoluşsal altyapıya sahip olmayan ve temel ahlâkî erdemleri hayata geçirmede başarısız olan kişilere hikmet

⁵⁶ John Henry Newman, *An Essay In Aid Of A Grammar of Assent* (New York: Image Books, 1955), 87-88; Hadot, *Yaşam İçin Felsefe*, 93.

⁵⁷ Mehmet S. Aydın, *Siyasetin Aynasında Kültür ve Medeniyet* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2016), 173.

öğretilemez. Sadaka vermek, hayır yapmak, doğru sözlü olmak ve diğer temel erdemler hikemî bilginin gerçekleşmesine vesile olur. Belli bir hastalığa belli bir ilacın çare olacağını yazan bir kitabın okunması, kendi başına hastalığın tedavisi için yetmez. Tedavi için gerçekten ilacı kullanmak gerekir. Bir kimse, herhangi bir faziletin (sözgelimi ölçülülük) hem nazarî hem de amelî anlamını kavradıktan sonra dahi, onu kendinde geliştirmek zorundadır. Bu kişi ancak ölçülü olmakla, ölçülülüğün altında yatan ve onu gerektiren gerçekliği kendi varoluşunda anlayabilir. Diğer tüm faziletler için de durum aynıdır. Faziletler derinlemesine insan olmanın gerçekliğine ve manevî gerçekleşmenin aşamalarına karşılık gelirler. Çünkü hikmetin aktarılması ve öğrenilmesi aslî tabiatımızdaki (fitrat) bilkuvve halindeki niteliklerin gerçekleştirilmesine bağlıdır.

İnsanlar varoluşlarının her döneminde, gerekli ve yeterli koşullar oluşuktan sonra, güzellik ve kemâli kabul etmek için bir kabiliyet ortaya çıkar. Bu, kulun ihtiyarına bağlıdır. Sözgelimi, elma çekirdeği, bilfiil ne elma ne de armuttur. Ancak insan müdahale edip, elma yetiştirmek için ortamı hazırladığı zaman, elma çekirdeği elma olması mümkün olacak şekilde yaratılmıştır. Aynı şekilde, insan çekirdek halindeki niteliklerini (sözgelimi, öfke ve şehvet) terbiye ve nefsi eğitime alıştırmaları ile belli bir biçime sokabilir.

Öyle ise hikmet, sadece bilmek değil, yaşamak, olmak ve kendini sürekli gözden geçirmektir. Bilgeler hayat içindeki farklılıklara yönelerek, içtimâî hayattaki değişime bağlı olarak kendilerini gözden geçiren kişilerdir. Dolayısıyla, bilgece düşünme sürekli kendini denetleyen açık uçlu bir düşünme eylemidir. Bilgeler, kendi değer yargılarını, güzellik ve iyilik anlayışlarını sorgulayan açık bir bilince sahiptirler. Bilge hem ne yaptığını, hem de ne olduğunun, kozmostaki yerinin ve Tanrı ile bağının bilincinde olan insandır. Onlar, kendi nefslerinde düşünce ve davranışa ilişkin aklî ilkeleri ortaya çıkarmaya, kendi ruh ve zihinlerine dikkat eden insanlardır. Bilgelik hem insana bir istikâmet verir hem de istikâmet üzerinde düşündürür. Güzel olanı yapmak kadar, onun hakkında düşünmek de önemlidir. Böylece güzel ve değerli olanın katılaşmasının önüne geçilir. Doğrusu, bilgeler hem varlığa açık hem de kendi varoluşları hususunda çok titiz ve dikkatli insanlardır. Bu dikkat, yaşanan mevcut ana ilk ve son anmışçasına yoğunlaşmayı gerektirmektedir. Bu, her gün ölmek üzereymiş gibi yaşamaktır. Başka bir ifadeyle, bu dikkat ve yoğunlaşma, her an hayattan çekip gidecekmiş gibi düşünmek, konuşmak ve hareket etmektir. Mevcut âna ehemmiyet vermek, düşüncelerin denetlenmesine, başkalarıyla ilişkide niyetlerin arındırılmasına ve ilahî iradeye uymaya götürebilir.

KAYNAKÇA

- ARISTOTLE. *The Nicomachean Ethics*. Çeviren David Ross. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- AYDIN, Mehmet S. *İslâm Felsefesi Yazıları*. İstanbul: Ufuk Yayınları, 2000.
- AYDIN, Mehmet S. "İslami Rasyonellik Üzerine Bazı Düşünceler". İçinde *II. Uluslararası İslam Düşüncesi Konferansı I*, 108-15. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1997.
- AYDIN, Mehmet S. *Siyasetin Aynasında Kültür ve Medeniyet*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2016.
- BURNS, Gerald L. "Gazalî'nin Tasavvufi Hermenötiği". İçinde *Dilin Ötesi: Kur`ân`ın Dil Ve Uslubu Üzerine*, Çeviren Turan Koç, 69-89. İstanbul: İz Yayıncılık, 2018.
- CHITTICK, William C. *The Sufi Path Of Knowledge: Ibn Al-`Arabi`S Metaphysics Of Imagination*. Albany: State University Of New York Press, 1989.
- CHITTICK, William C., Ve Sachiko Murata. *İslâm`ın Vizyonu*. Çeviren Turan Koç. İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.
- ÇINAR, Aliye. "Aristoteles`in Nikomakhos`A Etik`inde Pratik Hikmet Kavramı Ve Günümüz Açısından Önemi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16, Sy 1 (2007): 171-92.
- ERDEM, Hüsamettin. "Kur`ân`da Hikmet Ve Hâkim Kavramları". İçinde *Akademide Felsefe Hikmet Ve Din*, 427-37. Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, 2014.
- ER-RÂZÎ, Ebû Bekir. *Felsefe Risâleleri*. Çeviren Mahmut Kaya. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016.
- FARABİ. *El-Medinetü`l Fâzıla*. Çeviren Nafiz Danışman. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2001.
- GADAMER, Hans-Georg. *Truth And Method*. Çeviren Joel Weinsheimer Ve Donald G. Marshall. New York: Continuum, 1993.
- GAZZÂLÎ, Ebu Hâmid. *İhyâu Ulûmi`D-Dîn*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2005.
- HADOT, Pierre. *İlkçağ Felsefesi Nedir?* Çeviren Muna Cedden. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2011.
- HADOT, Pierre. *Ruhani Alıştırmalar Ve Antik Felsefe*. Çeviren Kübra Gürkan. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2012.
- HADOT, Pierre. *Yaşam İçin Felsefe*. Çeviren Kağan Kahveci. İstanbul: Pinhan

- Yayıncılık, 2012.
- IZUTSU, Toshihiko. *Ethico-Religious Concepts In The Qur'Ān*. Montreal: McGill-Queen'S University Press, 2002.
- KOÇ, Turan. *Zamanın Gözleri: Sanat-Dil-Hakikat*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.
- KUTLUER, İlhan. "Hikmet". İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- NASR, Seyyid Hüseyin. *Bilgi Ve Kutsal*. Çeviren Yusuf Yazar. İstanbul: İz Yayıncılık, 2001.
- NEHAMES, Alexander. *Yaşama Sanatı Felsefesi*. Çeviren Cem Soydemir. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000.
- NEWMAN, John Henry. *An Essay In Aid Of A Grammar Of Assent*. New York: Image Books, 1955.
- OKTAY, Ayşe Sıdika. "Kınalızâde Ali Efendi`De Hikmet Kavramı". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sy 10 (2003): 25-36.
- ÖZCAN, Hanifi. "Mâturîdî'ye Göre 'Hikmet' Terimi". *İslami Araştırmalar 2*, Sy 6 (Ocak 1998): 42-46.
- PLATO. *Phaedrus*. Çeviren Robin Waterfield. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- RÂZÎ, Fahrüddin. *Tefsîr-İ Kebîr: Mefâtîhu`L-Gayb*. Çeviren Komisyon. C. 5. 23 C. Ankara: Akçağ Yayınları, 1989.
- RÂZÎ. *Tefsîr-İ Kebîr: Mefâtîhu`L-Gayb*. Çeviren Komisyon. C. 17. 23 C. Ankara: Akçağ Yayınları, 1989.
- SOCCİO, Douglas J. *Archetypes Of Wisdom: An Introduction To Philosophy*. Belmont: Wadsworth, 2010.
- TATAR, Burhanettin. *Din, İlim Ve Sanatta Hermenötik*. İstanbul: İsam Yayınları, 2014.
- TOKSÖZ, Hatice. "Emalılı Hamdi Yazır'da Ahlâkın Dini Temeli". *Diyanet İlmî Dergi* 51, Sy 3 (2015): 247-72.
- TÜRKERİ, Mehmet. *Elmalılı`Nın Ahlâk Felsefesi*. Ankara: Lotus Yayınevi, 2013.
- YAMAN, Hikmet. *Prophetic Niche In The Virtuous City: The Concept Of Hikmah In Early Islamic Thought*. Leiden-Boston: Brill, 2011.
- YARAN, Cafer Sadık. *Bilgelik Peşinde: Din Felsefesi Yazıları*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2002.
- YARAN. "Çağdaş Epistemolojik Dikotomiler Ve 'Sofyalojik' Bir Epistemoloji Önerisi". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sy 9 (2004): 21-43.

Cenan KUVANCI

YAZIR, Elmalılı M. Hamdi. "Dibace". İçinde *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu*, Çeviren Recep Kılıç, 49-84. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

YAZIR, Elmalılı M. Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. C. 2. 10 C. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.

THE WISE LIFE

© Cenan KUVANCI^a

Extended Abstract

For a wise life, first of all, it is necessary to have a proper opinion on the truth. In order that wise people can sustain their existence among us, there must be a truth that is allied on and conformed to it. Essentially, to be human means to have a particular point of view about the truth. The wise is the person who has a particular attitude concerning the truth. He lives according to his ideas of the truth. These ideas are not just temporary things for the wise person; because they are knots in his mind and heart and determine his understanding of truth, reality and his way of life. Therefore, the ideas deeply determine the direction in which internal and external transformations will take place. The truth encompasses the wise person both from internally (by ideas) and from externally (by behaviors). Moreover he lives with the truth. In addition, wise people make reality visible through their existential boundaries. A person who is not a wise man is, even if he knows to some extent what is truth is, in fact, ignorant of the truth; because the truth surrounds him neither from the inside nor from the outside. As a matter of fact, whether a person is wise or not is determined by the qualities (life, knowledge, will, power, speech, generosity, justice) that govern him/her. If these qualities develop in an unstable and incompatible manner; arrogant, stingy, cowardly or horny, unbalanced persons will emerge.

It can be easily argued that knowledge of wisdom is not just a theoretical effort but a knowledge that gives spiritual qualities (such as unity and integrity) to the person who seeking it. While pure rational knowledge is directed at persuading a person intellectual, wisdom is oriented to make a moral-existential transformation in person. Indeed, it is not possible to be wise without a spiritual transformation. A wise sees the knowledge as a means of attaining spiritual qualities and salvation; not as a means of obtaining domination and benefit. In a wise life, there is an unbreakable

^a Assoc. Prof., Erciyes University Theology Faculty, cenankuvanci@hotmail.com

connection between knowing and being. We can not fulfill the duty of being human, unless we open up the attributes that exist in our being as much as possible.

In addition, wisdom is the establishment of a harmony between both soul-body, human-nature, and God-man. Wisdom requires us to see the world as a symbol, not as a crude fact, and to discover the meaning that it carries. It can be said that, in one sense, wisdom is to explore the representative meaning of existing things. This is to see human beings and nature as levels of existence that reflect each other on the ground of common existence. Although everything that exists in the world has a physical dimension, as well as there is an inner dimension and meaning that transcends it. To interpret things, only with a one-dimensional point of view, on the basis of physical meaning, may be scientific (logical positivist: a way of assessing existing things according to temporal and spatial factual properties), but not wisely. This kind of scientific attitude is a materialism that claims to be mathematical and sui generis. This attitude, which advocates that there is no other meaning beyond the level of the real phenomenal meaning, narrows the human intellectual power and abilities and the semantics of the language as narrowly as possible and ignores the fact that it is a proof of the truth with its whole existence. In the circumstances, many dimensions of being and existence can not be made meaningful. At this point, wisdom is to discover clear or secret meanings which beings implied and evoked but can not be discovered through a one-dimensional scientific, philosophical, or theological view.

Thus, knowledge of wisdom is a knowledge that can not be expressed in a clear and distinct way and is a very difficult subject to teach as other information. This knowledge sprang from the soul only when a person has been with it for a long time enough and has devoted his life to him. Indeed, time is needed for the possibilities to be realized, it is necessary to undergo a rigorous training of *nafs*, a process of internal speech and reflection for the birth of a knowledge equivalent to wisdom in the human soul. In human life, rather than ready information and transmitted news, it is important for the individual to discover his own knowledge with his own zeal. As such, abstract written discourse can not give satisfactory answers to existential questions and problems. Because such questions can be answered with knowledge that requires voluntary participation and has a moral dimension.

In this context, we understand that the expressions of wisdom are conveyed not for reporting (announcing) but for educating (constructing). Wise people

do not intend to write scientific, philosophical, and theological texts to build a theoretical system of truth and to inform people of this system. Their goal is to transform people by making them experience the truth. In other words, the aim is not to inform the interlocutors about a certain theoretical content, not to convey it to their minds, but to shape them and, at the same time, to carry out collective research with them, and to help them realize a slow assimilation process suitable for forming a continuous positioning in their soul and mental attitude.

To summarize, wisdom indicates a semantic expansion because it allows to interpret existence in a multi-layered structure that is irreducible one to another; and knowledge-action harmony expressed in the form of the integrity of thought and words, actions and words in personal existence area. In other words, this is definitely not to be a conflict between what people think and what they do or what they are and what they think. The personality of a wise person is balanced, harmonious and integral and far from the tendencies and urges that attract different directions, and his/her life is a real embodiment of what he/she thinks.

Keywords: Philosophy of religion, wisdom, to know-to be, knowledge-action integrity, justice.

